

АУЛИТЕ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Гергана Герчева

Предмет на настоящото изследване са аулите в Ранносредновековна България. До този момент в литературата като аули са идентифицирани Плиска (Ваклинов 1977; Рашев 1995), Преслав (Аладжов 1992а; Бонев 1993; Рашев 2002; Димитров 2009), укреплението до с. Хан Крум (Антонова 1963; Антонова 1981; Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981), Дръстър (Ангелова 1998; Ангелова 2003), Марцианопол (Георгиев 2002а; Георгиев 2002б; Георгиев 2004), Пъкуиул луй Соаре (Ваклинов 1977; Кузев 1981б; Рашев 2008), Кабиюк (Рашев, Иванов, Тихов 2008), Оряхово (Рашев 1982) и Бдин (Рашев 1982).

В специализираната литература е натрупана значителна информация за аулите, правени са и опити за обобщение от Ст. Михайлов (Михайлов 1983), П. Георгиев (Георгиев 1980), Р. Рашев (Рашев 2004; Рашев 2008), Хр. Димитров (Димитров 1985). С оглед на новата информация, получена от проучванията в Плиска, Преслав, укреплението до с. Хан Крум, Кабиюк и Дръстър през последните 10 години, има възможност за нов опит за характеристика на аулите.

Териториалният обхват съвпада с пределите на днешна Северна България, като изключение прави остров Пъкуиул луй Соаре, намиращ се в Румъния. Това е и ядрото на българската държава през VIII – средата на IX век, в което се намират укрепленията, определени досега в научната литература като аули въз основа на писмени и археологически данни: Плиска, Преслав, укреплението до с. Хан Крум, Дръстър, Марцианопол, Пъкуиул луй Соаре, Кабиюк и Бдин. Хронологическият обхват от началото на VIII до средата на IX век е определен също от писмените извори и археологическите данни. В края на VII – началото на VIII век прабългарите се заселват в днешна Северна България и започват да изграждат нова селищна мрежа, част от която са укрепленията, определени като аули. Горната хронологическа граница е избрана поради промените, които настъпват в средата на IX век, когато аулите променят облика и функциите си.

Терминът „аул“ е използван в прабългарски текстове, написани на старогръцки език (Чаталарски и Търновски надписи) византийски извори (сведение на Теофан за петия поход на император Константин V Копроним (741–775), сведение на Теофан за събитията през 811 г. и послание до император Теофил (829–842), отправено му от източните патриарси (Бешевлиев 1992; ГИБИ III; ГИБИ IV).

Върху проблемите на интерпретацията се спират в свои изследвания В. Тъпкова-Заимова, Хр. Димитров (Димитров 1985), Ив. Дуйчев (Дуйчев 1943), Ст. Ваклинов (Ваклинов 1972), Ив. Венедиков (Венедиков 1968), В. Антонова (Антонова 1981), Ст. Михайлов (Михайлов 1972). Някои автори при своите наблюдения наблягат на резиденциалните функции, а други – на военните, от което идват и различните тълкувания. Трябва да се има предвид фактът, че по нареждане на хан Омуртаг са направени Чаталарския и Търновския надпис. От Чаталарския надпис става ясно, че гради „аул на Тича“, където премества войската си, т.е. аул е укрепление с военни функции. „Преславеният дом“, който изгражда, е построен в някой от аулите. Ако се приеме, че „аул“ и „дом“ са синоними, това би означавало, че всеки аул е резиденция на хана. От сведенията на Теофан и посланието до император Теофил (829–842), отправено му от източните патриарси, става ясно, че аулите са поне няколко на брой, т.е. мрежа от укрепления. От сведенията на Теофан също така става ясно, че хан Крум (803–814) обитава аул, което се отнася и за другите владетели от VIII – средата на IX век. Прабългарските текстове и византийските извори насочват към военните и резиденциалните функции на укрепленията, определяни като аули, поради което не бива да се отричат или омаловажават едните функции за сметка на другите.

Идентифицирането на някои от разгледаните укрепления като аули трябва да бъде условно, защото при някои от тях археологическите проучвания са малко (Кабияк), при други те срещат трудност поради разположението на съвременни градове над тях (Дръстър), разположението си на остров, който с вековете е променял очертанията си (Пъкуиул луй Соаре) и се касае за обекти, на които се провеждат системни археологически разкопки (Плиска, Преслав, укреплението до с. Хан Крум).

През 80-те г. на XX век Р. Рашев изказва предположението, че Оряхово и Бдин са аули (Рашев 1982, 147). Но археологическите

данни за разглеждания хронологически период са оскъдни, поради което находките не могат да бъдат определени като аули, което се признава и от самия автор (Рашев 2008, 121).

При две от укрепленията съществуват спорове относно датировката – Марцианопол и Пъкуиул луй Соаре. Наличните данни правят основателни предположенията на Р. Рашев и Д. Ил. Димитров, че Марцианопол може да се отнесе към средата на IX век или края на IX – началото на X век (Рашев 2008, 120). Археологическите данни за Марцианопол са малко, освен това той не попада в близост до нито един от важните пътища през разглеждания хронологически период, което не позволява да бъде определен като аул. Така и хипотезата на П. Георгиев за столичните му функции през VIII век става неприемлива (Георгиев 2004, 112; Георгиев 2008, 154).

Островното разположение на Пъкуиул луй Соаре на стратегически важен път и наличните археологически данни позволяват тази крепост да се определи като аул (Кузев 1981б). Въпреки ограничената възможност за археологически проучвания в Дръстър данните позволяват кой да се определи като аул. В едно от тези две укрепления е изграден и „преславеният дом“ на хан Омуртаг (814–831), познат ни от Търновския надпис (Кузев 1981а).

Получените през последните години данни за укреплението при Кабиюк говорят за един неизвестен досега аул. Макар и с резерви, това укрепление може да се определи като такова (Рашев, Иванов, Тихов 2008, 606).

Укреплението при с. Хан Крум е аул с чисто военни функции, не е резиденция на хана, което се потвърждава напълно от археологическите проучвания (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981; Антонова 1984). Епиграфските паметници и археологическите данни дават възможност Преслав да се определи като аул с важни стратегически функции, седалище на ичергу боила и вероятно резиденция на хана. Интензивното строителство в това укрепление потвърждава този факт (Рашев 2008; Аладжов 2010).

Чаталарският надпис поставя въпроса кой е новоизградения „аул на Тича“ от хан Омуртаг (814–831), като кандидатите за това са двама – Преслав и укреплението до с. Хан Крум. Този въпрос е дълго дискутиран в научната литература и въпреки това не може да бъде даден категоричен отговор. За да се даде точен отговор, би

спомогнал още един епиграфски паметник, открити при евентуални бъдещи проучвания в Преслав и укреплението до с. Хан Крум.

По своето устройство (укрепителна система и вътрешна структура) и големина най-открояващото се укрепление е Плиска. Тя може да се определи не само като аул, но и като централна резиденция на хана (Рашев 1995; Рашев 2008).

Като аули в Ранносредновековна България могат да се определят Плиска, Дръстър, укреплението до с. Хан Крум, Преслав, Кабиюк и Пъкуиул луй Соаре. Тези укрепления се разполагат в равнини¹, в преходни места към планина (Преслав) и остров (Пъкуиул луй Соаре). По пътя р. Дунав – Плиска – Ришки проход попадат Плиска, укреплението до с. Хан Крум и Кабиюк. По Дунавския път попада Дръстър. Стратегическо е мястото на Преслав, който охранява пътя към Върбишкия проход. Поради своето разположение на остров Пъкуиул луй Соаре попада по най-важната комуникация за Северните Балкани – р. Дунав (Рашев 1982).

Според Р. Рашев наличните данни позволяват да се твърди, че земената защитна система в Първото българско царство е единна по замисъл и функции (Рашев 1982, 99–103). От разглежданите укрепления такава е засвидетелствана в Плиска, укреплението до с. Хан Крум и Кабиюк. Разликата при земените съоръжения е в присъствието или липсата на берма, както и насипът, от който са изградени валовете, което повдига въпроса дали произхожда от рова или не. При Плиска и укреплението до с. Хан Крум е установено, че валът е издигнат с насип от рова. Общото между трите укрепления е наличието на ров и вал. Берма е засвидетелствана в Плиска. Специфична черта на укреплението до с. Хан Крум са двете наблюдателни могили (Рашев 1982; Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981; Рашев 1995; Георгиев 2000; Балабанов, Стоева, под печат).

Дървена укрепителна система е засвидетелствана в Плиска и укреплението до с. Хан Крум. Това са двойните дървени огради, които на двете места се явяват втори защитен пояс. Портата до с. Хан Крум, е единственото такова проучено съоръжение, но вероятно е възможно да се установи и при такова укрепление в Плиска (Henning, Balabanov, Milo, Ziemann 2007; Аладжов 2010; Стоева, Балабанов, Славов 2011).

¹ Плиска, Дръстър, укреплението до с. Хан Крум, Кабиюк.

Каменна укрепителна система от VIII – средата на IX век е налична в Плиска, Дръстър, укреплението до с. Хан Крум, Преслав и Пъкуиул луй Соаре. Най-интензивно е строителството в Преслав, където липсват землена и дървена укрепителна система, което е наложено от особеностите на терена.

При каменната крепост в Плиска, участъците от крепостната стена в Дръстър, където са установени преправки от VIII – средата на IX век, и Пъкуиул луй Соаре е установено използването на пилоти. В. Антонова предполага такава и при укреплението до с. Хан Крум. В Плиска и Пъкуиул луй Соаре стените са изградени в *opus emplectum*. От варовикови квадри са изградени стените в Дръстър и укреплението до с. Хан Крум. Най-ранният преславски аул и неговото южно разширение са запазени в субструкция, но проучвателите предполагат отново квадратен градеж. Особеност при Плиска е тухлената цитадела, която е изградена с каменни основи. В Кабиюк не е проучено каменно укрепление (Ваклинов 1977; Кузев 1981б; Антонова-Дремсизова-Нелчинова 1981; Антонова 1984; Ангелова 1988; Бонев 1998; Рашев, Димитров 1999; Иванов 2004; Балабанов, Стоева, Славов 2009).

Кулите са ъглови, разположени по протежението на стената, или липсват. Ъглови кули са проучени по каменната крепост в Плиска, стена № 1 и южната крепост на Вътрешния град в Преслав и при крепостта в Пъкуиул луй Соаре. Характерното за тях е кръглата, почти цилиндрична форма. Кулите, които се разполагат по протежението на крепостните стени, са петоъгълни и четвъртити по план. Петоъгълни кули са проучени в Плиска. Те са разположени по две на всяка стена на крепостта. Четвъртити кули са проучени в Дръстър и при северното разширение на Преслав, където само една от кулите е конструктивно свързана със стената. Характерен белег за най-ранното преславско укрепление и това до с. Хан Крум е липсата на кули (Ваклинов 1977; Антонова 1984; Ангелова 1988; Бонев 1998; Иванов 2004; Бояджиев 2008; Рашев 2008).

Портите са от плисковски, войнишки тип и като отделен тип може да се обособи речната порта на остров Пъкуиул луй Соаре. Първият вид порти са фланкирани от четириъгълни кули, издаващи се по две отвън и отвътре на крепостната стена. Такива са портите на каменната крепост в Плиска, портата на източната крепостна стена в Дръстър, тази на северното разширение и тези на южната

крепост на Вътрешния град в Преслав. При войнишкия тип порти над прохода се оформя надвратна кула. Този тип е засвидетелстван при тухлената цитадела в Плиска, при укреплението край с. Хан Крум, най-ранното преславско укрепление и неговото южно разширение и северната порта на Пъкуиул луй Соаре. Речната порта на остров Пъкуиул луй Соаре е единственото по-специфично съоръжение (Ваклинов 1977; Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981; Кузев 1981а; Кузев 1981б; Антонова 1984; Овчаров 1985а; Ангелова 1988; Бонев 1998; Иванов 2004; Бояджиев 2008; Рашев 2008).

Казармени постройки са проучени в укреплението до с. Хан Крум и Преслав. Общо четири от сградите са с план на издължени правоъгълници и една с Г-образен. Характерна черта при всички тях е фактът, че опират в крепостните стени. Само при сграда № 5 в укреплението до с. Хан Крум В. Антонова предполага, че едно от помещенията може да е изпълнявало функциите на кухня (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981; Балабанов, Стоева, Славов 2009).

Жилищни постройки са проучени в Плиска и Преслав. Според материалите, от които са изградени, те могат да бъдат разделени на дървени и каменни, а според предназначението им също могат да се разделят на жилищни постройки, постройки, изпълняващи жилищни и приемни функции, и приемни сгради. По-ранни са дървените постройки, които се откриват засега единствено на територията на Плиска. От проучените дървени постройки две са с кръгъл и една с четириъгълен план. Вероятно това са най-ранните жилищни сгради, предшестващи изграждането на каменните сгради. Т.нар. Крумов дворец, макар и запазен чрез негативите на строителния материал, е най-голямата по площ сграда. Вероятно изпълнява функциите на основна, но не и постоянна резиденция на хана. Големината ѝ води до предположението, че е изпълнявала едновременно функциите на жилищна и приемна сграда. След разрушаването ѝ са издигнати Тронната палата и Малкия дворец, като първата започва да изпълнява функциите на приемна, а втората – на жилищна сграда. В Преслав функциите на приемна и жилищна сграда изпълняват двата корпуса на двореца (Голям и Малък) (Станчев 1967; Ваклинов 1977; Василева 1985; Рашев 1995; Рашев 2008).

Бански постройки са проучени в Плиска и в укреплението до с. Хан Крум. Предполага се, че в Преслав под баня от столичния

период е съществувала друга, по-ранна. П. Георгиев ги определя като една от най-характерните черти на аулите (Георгиев 1980, 88 – 100). Според архитектурният тип на баните авторът определя няколко периода, като банята в Плиска можем да поставим в първия период – VIII век, а тази от укреплението до с. Хан Крум във втория – края на VIII – началото на IX век (Георгиев 1982, 4–6).

Езически култови сгради (капища) са проучени в Плиска, Дръстър, Преслав и Кабиюк. В научната литература се е утвърдило становището, че това са сгради с приблизително еднакви планове, ориентирани по посоките на света. По външно-формални белези могат да се разграничат в два основни раздела – храмове с квадратен и с правоъгълен план (Бояджиев 1989, 315; Бонев 1989, 328; Теофилов 1993, 71). Изключение прави кръстовидната сграда под основите на Голямата базилика в Плиска, чиито датировка и функции са дискуссионни. Впечатление прави оформянето на пространството с каменна настилка около „Административната сграда“ в Преслав и езическия храм в Кабиюк (Михайлова 2004; Иванов, Тихов 2012).

В Плиска и Преслав броят на тези сгради е голям, докато например в укреплението до с. Хан Крум не е проучена такава. Това навежда на мисълта, че тези сгради са строени най-вече за нуждите на аристокрацията, тъй като преобладават в укрепленията с монументални жилищни постройки.

От направената характеристика се вижда, че аулите се разполагат в равнината и на стратегически важни места, както е случаят с Преслав и Пъкуиул луй Соаре. Характерна за аулите е землената защитна система, макар че при някои тя липсва поради особеностите на терена. Малко са проучванията на дървена укрепителна система (Плиска и укреплението до с. Хан Крум) и поради тази причина е трудно да се определи в настоящия момент като характерен белег за аулите. Каменна укрепителна система е проучена във всички аули с изключение на Кабиюк, като съоръженията (кули и порти) са аналогични. Това я прави най-изявеният белег на аулите.

Характерните черти на вътрешното устройство на аулите са условни, поради факта, че единственото при укреплението до с. Хан Крум вътрешната крепост е проучена изцяло. Казармените сгради са характерен белег, като специфичното при тях е, че опират в крепостните стени на укреплението до с. Хан Крум и най-ранното

укрепление в Преслав. Жилищните постройки са типични за аулите, които изпълняват резиденциални функции. Такава постройка не е проучена в укреплението до с. Хан Крум, което се оправдава от чисто военните му функции, но може да се очаква, че в другите аули, освен Плиска и Преслав, има сгради с подобни функции. Макар че до момента проучените бански постройки са две те би следвало също да се определят като характерен белег за аулите, който спомага за изясняване на хронологията им. Езическите култови сгради са най-много като брой проучени сгради.

Редно е тук да бъде разгледан въпросът, дали аулите могат да бъдат наречени градове, а някой от тях столици, с каквото определение е наричана Плиска в научната литература.

Според Ст. Михайлов първият и най-рано изявен белег на средновековния български град е неговата укрепителна система – предимно от стени, кули и монументални порти (Михайлов 1983, 189). Този белег е налице при аулите, като в някои от тях развитието на крепостното строителство е динамично.² (Чангова 1975, 81–89; Овчаров 1985б, 6). Като други белези Ст. Михайлов посочва наличието на частни и обществени сгради, представително-управленчески и култови постройки, развитие на търговско-занаятчийското производство, интензивен духовен живот (Михайлов 1983, 190). Обществени сгради и представително-управленчески постройки са проучени в Плиска и Преслав, което дава основание да се смята, че там резидира българската аристокрация. Що се отнася до интензивния духовен живот, макар че в Плиска, Преслав, Дръстър и Кабиюк са проучени езически култови сгради, Мадара е главният езически култов център (Ваклинов 1977; Овчаров 1983, 56–62; Аладжов 1992б, 143–152; Овчаров 1992б, 99–107). Това, което липсва като черта на тези укрепления, са търговията и занаятите. Като най-точно може да се представи определението на Т. Чобанов. Според него тези селища не могат да бъдат наречени автоматично градове, защото се явяват по-скоро военни лагери, които приютяват войските и техните военнопоначалници. Първоначално те нямат други функции освен военни и административни. Те са военни лагери и обиталища на аристокрацията. Но още със създаването си започват трансформация от лагери към градове (Чобанов 2008, 103–104).

² Плиска и Преслав.

Определението, което тук е използвано за столица, е направено от Р. Панова. Според нея столицата на всяка държава не е една обикновена агломерация от хора, изпълняващи определени видове стопанска, административна или културна дейност; тя представлява единен организъм, който функционира благодарение на строгата организация и йерархичност в него. Столицата е мястото, където резидира владетелят и заедно с него представителите на висшата военна, административна, съдебна и религиозна власт. Всеки акт и всяко действие, имащи официален характер, са подчинени на волята му и са насочени по един или друг начин към него (Панова 1995, 9). Р. Панова не пропуска и проблема за дублирането на функциите на столицата от други укрепления. Според нея нито култовото средище в Мадара, нито военният център в Преслав са измествали по своето предназначение столицата Плиска, а само са допълвали централната ѝ функция (Панова 1995, 12).

Според П. Георгиев сигурни белези за изграждането на столичния център в Плиска се проявяват в няколко насоки. Първо, в оформянето на характерната за българските столици тройна концентрична отбранителна система. Второ, в разнообразни мерки за водоснабдяване както на самата резиденция, така и за докарване на вода за битови и стопански нужди, посредством изкуствени канали, преграждане с язове на суходолия и други. Трети признак, който говори за оформянето на голям и устойчив военно-политически и стопански център в Абобското поле, е концентрацията на селища в непосредствена близост около вътрешното укрепление (Георгиев 2003, 181).

Но археологическите данни, получени при проучването на разгледаните укрепления, не дават възможност те да бъдат определени като градове, следователно е трудно да говорим и за столица в този етап от развитието на старобългарското строителство. Тройната концентрична система на укрепленията е характерна както за Плиска, така и за укреплението при с. Хан Крум, което явно не е натоварено с резиденциални функции. Но в сравнение с другите укрепления, определени като аули, Плиска излиза на преден план както по характера на своята отбранителна система, така и по вътрешното си устройство. Най-правилно би било да се определи като централен аул, основна владетелска резиденция за времето от VIII – средата на IX век.

През последните години П. Георгиев изказва хипотезата, че Марцианопол е столица на българското ханство през VIII век. Авто-

рът привежда в подкрепа на това твърдение свидетелствата на Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Анастасий Библиотекар, т.нар. Равенски аноним (Георгиев 2002а, 208–210). Но археологическите данни за Марцианопол, както и дискуссионната датировка на това укрепление, на този етап правят хипотезата на автора недоказуема.

Важен е фактът, че в района, в който са съсредоточени аулите през VIII – средата на IX век, се наблюдава гъста селищна мрежа. Към концентрацията на селища около вътрешното укрепление на Плиска, която изтъква П. Георгиев, е редно да се добави и такава за самия район. При теренните издирвания на Т. Балабанов в землищата на 8 села и град Нови Пазар са регистрирани 56 ранносредновековни селища от VIII – XI век. Гъстотата на селищата, съществували през този период позволява да се говори за демографски бум (Балабанов 1989, 275–286). Освен тези в района са засвидетелствани още 41 селища (Рашев и др. 1985, 155–296). Тази гъстота на селищата вероятно се дължи не само на Плиска, но и на присъствието на други аули (укреплението до с. Хан Крум, Преслав, Кабиюк) в тази област, където е съсредоточена българската армия.

След направения анализ на писмените извори, в които се споменава терминът аул, и археологическата характеристика на обектите, определяни като аули, може да се даде следното определение: аулите са укрепления с военни и административни функции, някои от които и резиденции на хана. За тези укрепления от VIII – средата на IX век не може да се даде директно определение за градове. Така и вместо „столица” е редно да се използва „централна резиденция на хана”. При направения синтез на археологическите данни и сравнителната характеристика на укрепленията стана ясно, че по-своето устройство (укрепителна система и вътрешна структура) и големина най-открояващото се е Плиска. Тя може да се определи не само като аул, но и като централна резиденция на хана.

Като аули могат да се определят Плиска, Дръстър, укреплението до с. Хан Крум, Преслав, Кабиюк и Пъкуиул луй Соаре.

Засега трябва да остане отворен въпросът за „аула на Тича“ и „преславения дом на Дунав“. Идентифицирането им е предмет на нестихващи дискусии, но само бъдещите проучвания могат да дадат отговор на въпросите дали укреплението до с. Хан Крум или Преслав е „аула на Тича“ и дали „преславения дом на Дунав“ е Дръстър или Пъкуиул луй Соаре.

Аулите се разполагат в равнината и на стратегически важни места. Най-характерният им белег е укрепителната система (землена, дървена и каменна). Землена укрепителна система липсва, когато нейното присъствие не е позволено от конфигурацията на терена. Проучванията на дървената укрепителна система са все още в своето начало. При каменната укрепителна система проучванията са най-много, което позволява да се открият и характерни белези като порти от плисковски тип и порти от войнишки тип, както и укрепления без наличие на кули и укрепления с кръгли ъглови кули и разположени по протежението на стените четвъртити и петоъгълни кули. Единствено за Дръстър е характерно използването на по-ранна крепостна стена, по която са направени преправки с характерните за IX век крепостни съоръжения.

Характерните черти на вътрешното устройство на аулите са условни, поради факта, че единствено при укреплението до с. Хан Крум вътрешната крепост е проучена изцяло. Монументалните сгради в аулите свидетелстват за техните резиденциални функции. Такива са налични в Плиска и Преслав, но липсват в укреплението до с. Хан Крум. Като се вземе под внимание състоянието на проучванията на другите аули, може да се очаква, че такива сгради са налични и в Дръстър, Кабиюк и Пъкуиул луй Соаре. Употребата на „дом“ в Търновския надпис не трябва да се тълкува като синоним на аул, тъй като археологическите проучвания доказват, че не всички укрепления са резиденции на хана.

Макар и малко на брой, казармените сгради и баните също би следвало да се определят като характерни белези на аулите. Езически култови сгради са проучени почти във всички аули, като изключение правят укреплението до с. Хан Крум и Пъкуиул луй Соаре. Но трябва да се има предвид, че по-голямата част от островната крепост е унищожена. Вероятно тези сгради са използвани основно за нуждите на аристокрацията.

Най-интензивно строителство е засвидетелствано в Плиска, укреплението до с. Хан Крум и Преслав, но трябва да се вземе под внимание фактът, че това са най-добре проучените обекти до момента. Бъдещите проучвания Кабиюк, Дръстър и Пъкуиул луй Соаре несъмнено ще допълнят характеристиките на аулите. Разбира се, не се изключва и възможността да се появят и други укрепления от VIII – средата на IX век, които да се определят като аули.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 2010: Ан. Аладжов. Византийският град и българите VII – IX век (по археологически данни). Дисертации. Том 4. София, 2010.

Аладжов 1992а: Ж. Аладжов. Предстоличен Преслав. – В: Приноси към българската археология. Том 1. София, 1992, с. 53–57. Варна, 1999.

Аладжов 1992б: Ж. Аладжов. Мадара и прабългарските култови средища. – В: Мадара. Том 3. София 1992, с. 143–152.

Ангелова 1988: Ст. Ангелова. Археологическо проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, с. 32–53.

Ангелова 2003: Ст. Ангелова. Отново за локализацията на „преславния дом” на Омуртаг на Дунав. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, с. 183–195.

Антонова 1963: В. Антонова. Аул на Омуртаг при с. Цар Крум (Проучвания 1960 – 1961 г.). – Археология 1963, 2, с. 49–57.

Антонова 1981: В. Антонова. Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула на Омуртаг при гара хан Крум (Чаталар). – В: Плиска-Преслав 2. София, 1981, с. 104–108.

Антонова 1984: В. Антонова. Славянско селище в аула на хан Омуртаг при Чаталар от VII – VIII век. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, с. 106–114.

Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: В. Антонова, Цв. Дремсизова-Нелчинова. Аултът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.

Балабанов 1989: Т. Балабанов. Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Том 1. София, 1989, с. 275–290.

Балабанов, Стоева под печат: Т. Балабанов, Кр. Стоева. Нови данни за укрепителната система на аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменско. Под печат в Плиска-Преслав, том 11.

Балабанов, Стоева, Славов 2009: Т. Балабанов, Кр. Стоева, Пл. Славов. АР Велики Преслав. Разкопки на дворцовият център. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 581–585.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.

Бонев 1989: Ст. Бонев. За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Том 1. София, 1989, с. 328–337.

Бонев 1993: Ст. Бонев. Южната стена на Преславския аул и въпросът за хронологията на Преславското крепостно строителство. – В: Плиска-Преслав, 6, с. 101–108. София 1993.

Бонев 1998: Ст. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата X – XIV век. Велико Търново, 1998.

Бояджиев 1989: Ст. Бояджиев. Архитектурата на прабългарските храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. София, 1989, с. 3314–327.

Бояджиев 2008: Ст. Бояджиев. Българската архитектура през VII – XIV век. Дохристиянска архитектура. Том 1. София, 2008.

Ваклинов 1972: Ст. Ваклинов. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. – Археология, 1972, № 1, с. 9–13.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI – XI век. София, 1977.

Василева 1985: Д. Василева. Дворцовият комплекс на Велики Преслав (Архитектурно-строителни проучвания и реконструкция). – Известия на Българското историческо дружество, 1985, № 37, с. 5–27.

Венедиков 1968: Ив. Венедиков. АУЛЕ. – Известия на Института по български език, 1968, № 16, с. 10–113.

Георгиев 1980: П. Георгиев. Към въпроса за градоустройството на аулите през IX век. – В: Средновековният български град. Велико Търново, 1980, с. 99–106.

Георгиев 1982: П. Георгиев. Ранносредновековните бани VIII – X век. Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на историческите науки“. София, 1982.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба-Плиска. – В: Плиска-Преслав 8. Шумен, 2000, с. 19–30.

Георгиев 2002а: П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. – Епохи, № 5–6, с. 208–227.

Георгиев 2002б: П. Георгиев. За Марцианопол през Ранното средновековие. – В: Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, с. 94–100.

Георгиев 2003: П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска. – В: *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, с. 175–182.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Теодориада – Юстиниановият “град” при Одесос и мястото на българското заселване през 680 г. – Образ и слово. Сборник в чест на проф. Аксиния Джурова (*Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia*, vol. III). София, 2004, с. 103–120.

Георгиев 2008: П. Георгиев. Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика. – В: Християнската култура в Средновековна България. Велико Търново, 2008, с. 146–168.

ГИБИ: Гръцки извори за българската история. Том 3 и 4. София, 1960–1961.

Димитров 2009: П. Димитров. Преславският аул в контекста на строителните традиции на Първото българско царство. – В: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*. Книга 1. София, 2009, с. 151–158.

Димитров 1985: Хр. Димитров. Аулите на Ранносредновековна България (VII–IX век). – Исторически преглед, 1985, № 2, с. 48–65.

Дуйчев 1943: Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. София, 1943.

Иванов 2004: Ст. Иванов. Наблюдения върху строителните особености на каменната крепост в Плиска. – В: Плиска-Преслав. Том 10. Шумен, 2004, с. 212–228.

Иванов, Тихов 2012: Ст. Иванов, Т. Тихов. Археологически проучвания на обект „ранносредновековна сграда“ в НИАР „Каблюк“. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, с. 393–394.

Кузев 1981а: Ал. Кузев. Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости. Том 1. Варна 1981, с. 177–195.

Кузев 1981б: Ал. Кузев. Островната крепост до Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости. Том 1. Варна 1981, с. 196–200.

Михайлов 1972: Ст. Михайлов. Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска. – Известия на археологическия институт. Книга 33. София, 1972, с. 279–284.

Михайлов 1983: Ст. Михайлов. За някои характерни черти на българския средновековен град. – В: Преслав. Том 3. Шумен, 1983, с. 188–197.

Михайлова 2004: Т. Михайлова. За благоустройството на района около „административната“ сграда в Преслав. – В: Плиска-Преслав. Том 10. Шумен, 2004, с. 252–282.

Овчаров 1983: Д. Овчаров. Прабългарските капища-произход и предназначение. – Векове 1983, № 2, с. 56–62.

Овчаров 1985а: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970–1976). – В: Плиска-Преслав. Том 4. София, 1985, с. 132–160.

Овчаров 1985б: Д. Овчаров. Укрепителни съоръжения на Плиска и Преслав (Проучвания и резултати). – В: Плиска-Преслав. Том 4. София, 1985, с. 5–6.

Овчаров 1992: Д. Овчаров. За същността на езическия култов център Мадара. – В: Мадара. Том 3. София 1992, с. 99–107.

Панова 1995: Р. Панова. Столичният град в културата на средновековна България. София, 1995.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII – IX век). Варна, 1982.

Рашев 1995: Р. Рашев. Плисковският аул. – В: Плиска-Преслав 7. Шумен, 1995, с. 10–22.

Рашев 2002: Р. Рашев. Преслав в периода до покръстването. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 59–62.

Рашев 2004: Р. Рашев. Българският аул и византийският балкански град. – Епохи, 2004, № 3–4, с. 161–172.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българска езическа култура VII – IX век. София 2008.

Рашев, Димитров 1999: Р. Рашев, Ян. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.

Рашев и др. 1995: Рашев и др. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска-Преслав. Том 7. Шумен, 1995, с. 155–327.

Рашев, Иванов, Тихов 2008: Р. Рашев, Ст. Иванов, Т. Тихов. Ранно-средновековна сграда в землището на укрепление при могилата Кабиюк, община Шумен. – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 606–607.

Станчев 1967: Ст. Станчев. Преславският дворец. Състояние и задачи на проучванията му. – В: Преслав. Том 1. София, 1967, с. 49–68.

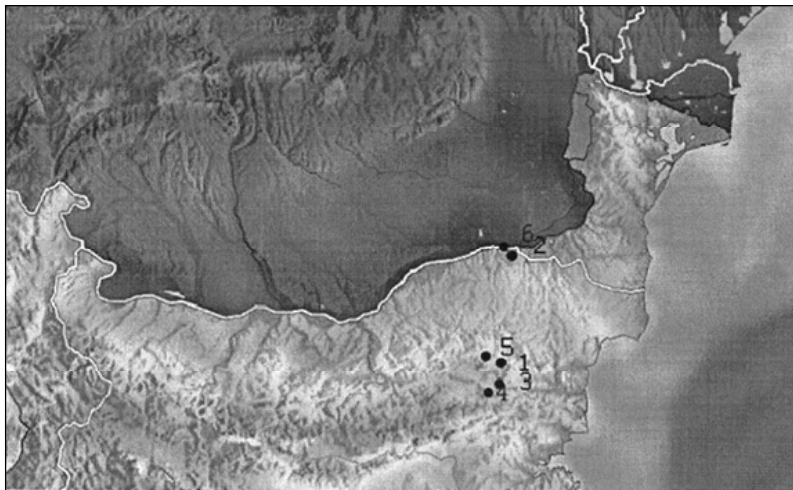
Стоева, Балабанов, Славов 2011: Кр. Стоева, Т. Балабанов, Пл. Славов. Разкопки в аула на хан Омуртаг до с. Хан Крум, община Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, с. 425–427.

Теофилов 1993: Т. Теофилов. От капище към църква. – Известия на музеите в Северна България, 1993, № 9, с. 73–92.

Чангова 1975: Ив. Чангова. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX – XIV век). – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 79–101.

Чобанов 2008: Т. Чобанов. Свещените дворци на българските ханове. София, 2008.

Henning, Balabanov, Milo, Ziemann 2007: J. Henning, T. Balabanov, P. Milo, D. Ziemann. Khan Omurtag's stone palace of AD 822: a "modernized" eighth century timber fort. – In: Post-Roman Towns, Trade and Settlements in Europe and Byzantium. Byzantium, Pliska and the Balkans. Vol 2. Berlin, 2007, 433–440.

Обр. 1. Аулите в Ранносредновековна България:
1 – Плиска; 2 – Дръстър; 3 – Укреплението при с. Хан Крум;
4 – Преслав; 5 – Кабиюк; 6 – Пъкуиул луй Соаре. Без мащаб